

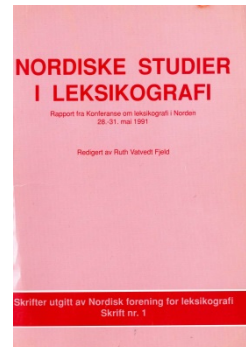
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Om behandlingen av polysema ord i enspråkiga ordböcker

Forfatter: Sven-Göran Malmgren

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 1, 1992, s. 137-143
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, 28.-31. mai 1991

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>



© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Sven-Göran Malmgren

Om behandlingen av polysema ord i enspråkiga ordböcker

I uppsatsen tas två aspekter på behandlingen av polysema ord i enspråkiga ordböcker upp: indelningen i betydelsemoment (*lexem*) och (mer kortfattat) metaspråkliga markörer för att ange relationen mellan huvudbetydelse och "avledda" betydelser (inom ett *lexem*). Traditionella kriterier för lexemindelning (formella, syntagmatiska och paradigmatiska enligt Svensén, *Handbok i lexikografi*) diskuteras jämte några specialkriterier från den nyare litteraturen. Dessutom lyfts begreppet *reguljär polysemi* fram, och det föreslås att ord som tillhör samma polysemityp (*analogt polysema ord*) behandlas på samma sätt, vad lexemindelningen beträffar.

Ett av de viktigaste och mest intrikata problemen inom enspråkig lexikografi är hur artiklar om mångtydiga ord ska struktureras. Även om vi antar att man på något sätt löser problemet med gränsdragningen mellan homonymi och polysemi, en fråga som jag inte tänker ta upp här, återstår - det enligt min mening betydligt större - problemet: hur behandla polysemi? Vilken betydelse ska anses vara huvudbetydelse, i vilken ordning ska överförda, utvidgade etc. betydelser ges, när ska man upprätta flera numrerade betydelsemoment och när bara ett, vilka metaspråkliga markörer kan man använda för att antyda sambandet mellan de "avledda" betydelseerna (termen från Andersson 1977, s. 95) och huvud- eller kärnbetydelsen - se där några av de problem lexikografen ständigt ställs inför. I den här uppsatsen kommer de båda sist nämnda problemen, framför allt indelningen i betydelsemoment, att diskuteras. Utgångspunkten är ett avsnitt i Bo Svenséns *Handbok i lexikografi*, men även andra bidrag till den teoretiska diskussionen kommer att beaktas. En typ av kriterium, som såvitt jag vet inte övervägts tidigare i den svenska debatten, kommer att föreslås. Också praktiken i enspråkiga ordböcker, främst *Svensk ordbok* (som jag har medarbetat i), kommer att beröras något.

Om indelning i betydelsemoment

Är det viktigt för en lexikograf att ta ställning till frågan om/när en viss betydelsenynans, avvikande från en på något sätt etablerad huvudbetydelse, ska behandlas som ett eget (numrerat) betydelsemoment? Man kan möta uppfattningen att detta mest är en praktisk fråga (se t.ex. Eriksson 1975, med kritik av denna uppfattning). Enligt min mening är det emellertid viktigt att lexikografen gör ett medvetet val, baserat på en gång fastlagda principer för ordboken ifråga, även om man naturligtvis inte alltid kan hävda att en viss lösning är den bästa tänkbara. Låt oss utgå från ett enkelt exempel, verbet *bannlysa*. Man kan tänka sig två utformningar av en (fiktiv) ordboksartikel över detta ord, byggda på exakt samma lexikografiska material:

A. *bannlysa* ... utesluta ur (katolska) kyrkans gemenskap - äv. utvidgat: utesluta ur gemenskap
- äv. ytterligare utvidgat: förbjuda förekomst av

B. *bannlysa* ... 1. utesluta ur (katolska) kyrkans gemenskap
2. utesluta ur gemenskap 3. förbjuda förekomst av

(De båda senare betydelseerna kan illustreras med språkproven *den oppositionella gruppen bannlystes på partikongressen* resp. *Runda ord var tidigare bannlysta i Svenska Akademiens ordlista*.)

Jag skulle vilja hävda att dessa båda tänkta ordboksartiklar åtminstone teoretiskt bör implicera två olika påståenden om (språkbrukarnas kunskap om) ordet *bannlysa*. Den första beskrivningen bör innebära att det - enligt den tänkte artikelförfattaren - också synkront finns en nära relation, även i språkbrukarnas "abstrakta" lexikon, mellan de båda avledda betydelseerna och huvudbetydelsen. Denna relation manifesteras bl. a. genom att en språkbrukare som hör satsen *runda ord var tidigare bannlysta...* associerar till huvudbetydelsen av *bannlysa*. Enligt den andra artikelversionen finns ingen relation av detta slag.

En ordbok som huvudsakligen ordnar artiklarna över polysema ord enligt den första principen kan sägas ha en *hierarkisk struktur*, medan en ordbok som snarare bygger på den andra principen har en *linjär struktur* (Werner 1989). Gränsen mellan hierarkisk och linjär struktur är dock flytande; dels kan relationer mellan numrerade betydelsemoment anges, dels kan dessa relationer vara implicita och t. ex. framgå av definitionerna. Ett grovt mått på hierarkiseringen i en ordbok är förhållandet mellan antalet numrerade betydelsemoment och antalet artiklar. Ju lägre (dvs. ju närmare 1) detta relationstal är, desto mer hierarkisk bör ordbokens struktur vara. För *Svensk ordboks* del är detta tal strax under 1,15 (ca 66000/58000; se Malmgren 1988), vilket troligen är lågt. Ett par exempel på ordböcker med betydligt mer linjär struktur torde vara *Longman Dictionary of Contemporary English* och, för svenskans del, *Illustrerad svensk ordbok*.

I arbetet på *Svensk ordbok* användes termen *lexem* praktiskt i betydelsen 'numrerat betydelsemoment'. Teoretiskt borde ett lexem vara en väl avgränsad (del)betydelse av ett (polysemt) ord, jämte närliggande betydelser, avledda enligt vissa, i möjligaste mån specificerade, regler. (Jfr Järborg 1984, s. 97 ff.) Termen *lexem* (eller motsvarande term på andra språk) används emellertid inte ofta i denna betydelse; betydligt vanligare är *semem* eller *betydelsemoment* (eller motsvarande). I denna uppsats kommer jag dock huvudsakligen att använda terminologin från arbetet på *Svensk ordbok*.

I sin *Handbok i lexikografi* anger Bo Svensén fyra typer av kriterier för avgränsning och identifiering av delbetydelser av polysema ord: formella, syntagmatiska, paradigmatiska och pragmatiska (Svensén 1987, s. 106-109). Svensén ger bl.a. följande exempel:

Formella kriterier:	<i>finans</i>	1. (vanl. plur.) 2. (vanl. sing.)
Syntagmatiska kriterier:	<i>flytta</i>	1. (transitivt) 2. (intransitivt)
Paradigmatiska kriterier:	<i>säkerhet</i>	1. (syn. <i>trygghet</i>) 2. (syn. <i>visshet</i>)
Pragmatiska kriterier:	<i>kasta</i>	3. (sömnadsterm) 4. (veterinärspråk)

Den första typen av kriterier har fördelen att vara handfast och enkel att tillämpa. Troligen avser Svensén huvudsakligen ordböjning, men i vissa fall borde också ordbildningen kunna komma in i bilden. Ett argument för att räkna med två lexem *stor* ('omfångsrik' resp. 'betydande') kunde sålunda vara att den förra betydelsen motsvaras av substantivet *storlek*, den andra av substantivet *storhet*.

Den andra typen av kriterier är likaså viktig, men kanske tillämpas den ibland väl mekaniskt. I sin kritik av den berömda tredje upplagan av *Websters* ordbok skriver Weinreich (1964), på tal om just specialfallet transitiv/intransitiv användning, att ordboken överanvänder detta kriterium, vilket enligt Weinreich "is not only out of keeping with the productiveness of detransitivizing patterns in English, but also leads to an uneconomical repetition of definitions". Weinreichs argument och kritik torde utan vidare vara tillämpliga också på svenskan och på vissa svenska ordböcker.

Den tredje typen av kriterier är jämte den andra den som främst framhävs av Bengt Loman i hans genomgång av metoder för särskiljning av betydelser i arbetet på *Svenska Akademiens ordbok*, SAOB (det s.k. utbytesprovet; Loman 1965, s. 49 ff.). Loman ger exempel på såväl "positiv" som "negativ" användning av kriteriet. Som argument för att upprätta tre lexem *retsam* i SAOB, motsvarande de betydelsenyanser som exemplifieras av fraserna *han är mycket retsam av sig*, *varför skulle han ta sig en sådan retsam överlägsen ton mot henne?* och *oturen kom att spela honom ett retsamt spratt*, anger Loman att *retsam* i första fallet kan bytas ut mot *kivaktig*, i det andra mot bl. a. *förarglig* och i det tredje mot bl. a. *irriterande*. Å andra sidan bör man enligt Loman i nusvenskan inte upprätta två lexem *god* som motsvarar användningen i fraserna *var god och hjälp mig* resp. *en god människa*. Ännu i 1800-talssvenskan kunde man i det första - men inte i det senare - fallet byta ut *god* mot synonymen *artig*, men i nusvenskan är detta inte möjligt - detta är motiveringen. Enligt min mening är det dock tveksamt om man ska använda utbytesprovet "negativt"; det är ju, som ibland har påpekats, delvis en ren tillfällighet om en viss synonym existerar eller inte. I fallet *god* kunde man väl hävda, att det finns en skillnad mellan *god* i *var god och hjälp mig* och *god* i *en god människa* - den nämligen, att *god* i det förra fallet betecknar en tillfällig, i det senare fallet en varaktig egenskap. Detta är visserligen vanligt bland adjektiven, men just hos adjektivet *god* torde den tillfälliga innebörden vara sällsynt. (Jfr även nedan, beträffande *retsam*.)

Över huvud taget är det en viktig fråga om Svenséns kriterier kan användas både positivt och negativt. Det är naturligtvis ingen tvekan om att ett positivt utslag av ett kriterium innebär ett visst - men inte nödvändigtvis tillräckligt - argument för lexemuppdelning, men det är alls inte lika självklart att ett negativt utslag innebär ett argument mot. Ett problem är också, att kriterierna, om de får användas både positivt och negativt, kan komma i konflikt med varandra - vilket ska då väga tyngst?

En genomgång av den internationella litteraturen på området (i första hand de artiklar som förtecknas under rubriken "Polysemy" i Zgusta 1988) ger inte så mycket utöver Svenséns kriterier. Några intressanta förslag kan dock noteras. Ayto (1983) diskuterar betydelseindelningen av det engelska ordet *cup* på grundval av en semantisk fältanalys. Det gäller dels den betydelse som i stort sett motsvarar svenskans *kopp*, dels en betydelse som vanligen skulle återges med *(plast)mugg* på svenska (ett ej kupigt dryckeskärl av plast, utan fat, vanligen använt till varma drycker). Låt oss kalla dem *cup/1* och *cup/2* utan att "1" och "2" därför behöver innebära "lexemstatus". Bör man upprätta två lexem för engelskans del? Ayto ger inget definitivt svar, men ett av hans argument för en eventuell tvålexemlösning är intressant. I det semantiska fält där *cup/1* och *cup/2* ingår är den närmaste "grannen" till *cup/1 mug* och

den närmaste grannen till *cup/2 glass*. Om man anser, att avgränsningen av *cup/1* gentemot *mug* och avgränsningen av *cup/2* gentemot *glass* behöver framhävas tydligt, då görs detta enligt Aytos bäst genom att de båda betydelseerna behandlas under skilda numererade betydelsemoment. Man kan säga att Aytos argument innebär en sorts generalisering av SAOB:s utbytesprov (jfr ovan).

I en stor uppsats har Igor Melčuk (1988) nyligen diskuterat de flesta aspekter på den semantiska beskrivningen i den typ av ordbok som har Melčuk m. fl. som upphovsmän, bl.a. kriterier för lexemindelning (Melčuk använder f. ö. termen *lexem* på i stort sett samma sätt som den används i denna uppsats). Ett av dessa kriterier är av speciellt intresse även om det liksom Aytos kan sägas falla in under Svenséns tredje grupp. Det enklaste specialfallet kan här illustreras med hjälp av ett något övertydligt svenskt exempel, verbet *laga* i de båda betydelser som illustreras av fraserna *laga mat* resp. *laga bilen*. Om man samordnar de båda fraserna kan man få en sats av typen *hon lagade både maten och bilen*, en sats som verkar något underlig och förmodligen skulle uppfattas som ett skämt eller som en stilistisk figur, ett zeugma. Detta tyder på att vi bör räkna med två lexem i detta fall. Allmänare: ju mer avvikande eller humoristiskt resultatet av liknande samordningstest blir, desto större skäl har man att räkna med två lexem.

Intressant och originellt är också ett förslag av Ilse Karl (Karl 1983). Karl diskuterar behandlingen av verbet *laden* och ställer sig frågan om de båda betydelsenyanser som förekommer i satserna *Die Schauerleute laden die schweren Kisten auf das Schiff* resp. *Er lädt den Kranken auf seine Schultern* ska ge upphov till två skilda lexem. Hennes svar är ja, med motiveringen att det är den sista, och enbart den sista, betydelsenyansen som utgör utgångspunkt för överförda betydelser av typen *Ich lade eine grosse Verantwortung auf meine Schultern*. Dvs. förekomst av överförda betydelser och deras relationer till två givna "egentliga" betydelser bör enligt Karl påverka lexikografens beslut huruvida dessa egentliga betydelser ska betraktas som tillhörande ett eller två lexem.

Allmänt kan det sägas, att en inte ovanlig kritik av ordböckers artiklar om polysema ord är att de är för lite hierarkiska, dvs. de upprättar för många lexem. Utom Weinreich (1964) kan i det sammanhanget nämnas Lenoble-Pinson (1985) och Moon (1987). Detta är, som framgår av det föregående, helt i linje med tankarna bakom *Svensk ordbok*.

Vi övergår nu till en idé som i motsats de föregående knappast går att passa in i Svenséns schema. Den bygger på ett arbete av den sovjetiske lingvisten Jurij Apresjan (Apresjan 1980) och har i princip, med någon liten modifiering, presenterats tidigare i Malmgren (1988). Här ska jag utveckla den lite vidare och ge den en mer lexikografisk vinkling.

Med *reguljär polysemi* menar jag i anslutning till Apresjan (1980, s. 243 ff.) det förhållandet att en och samma polysemityp förekommer vid minst två icke-synonyma ord i ett språk. Man kan också tala om *starkt* och *svagt produktiv (reguljär) polysemi*, beroende på om polysemitypen förekommer vid många eller få av de ord där den är teoretiskt möjlig. (Här avviker mitt språkbruk något från Apresjans.) De ord som ingår i en ordgrupp som karakteriseras av regulär polysemi kan kallas *analogt polysema*.

Exempelvis är den typ av polysemi (1) som förekommer vid orden *talang*, *kapacitet* och *skönhet* (i samtliga fall 'egenskap (E)' och 'person med egenskapen E') uppenbarligen reguljär men förmodligen ganska svagt produktiv (ord som *kloket*, *sensibilitet* m.fl. betecknar enbart egenskaper). En annan polysemityp (2), exemplifierad av fraserna *en klok person* - *ett klokt svar* ('som har egenskapen E' - 'som vittnar om egenskapen E'), är mycket starkt

produktiv. Svagt produktiv är däremot typen (3) 'som har egenskapen E' - 'som orsakar egenskapen E' (*en förtvivlad person - en förtvivlad situation*).

Den närliggande tanke som jag skulle vilja hävda är nu att analogt polysema ord bör behandlas på samma sätt i en ordbok, vad lexemindelningen beträffar, och att man har mindre skäl att upprätta två lexem, ju starkare produktiv polysemitypen i fråga är. Dessa kriterier kan kallas *analogikriteriet* resp. *produktivetskriteriet*. Naturligtvis är analogikriteriet endast relativt; det förutsätter ett avgörande grundat på andra kriterier, t. ex. produktivetskriteriet. Enligt detta senare kriterium bör typen (2) inte leda till lexemuppdelning, medan typen (3) borde göra det. Typen (1) är mer tveksam, men hur som helst gäller analogikriteriet. Lomans exempel *retsam* ovan (de båda första betydelserna) är av typ (2). Här kommer sålunda utbytesprovet (som ger argument *för* lexemuppdelning) i konflikt med produktivets- och analogikriteriet (som ger argument *mot* lexemuppdelning). Själv skulle jag vilja hävda att i sådana fall de båda senare kriterierna normalt bör ges företräde. Man kan slutligen observera, att produktivetskriteriet ligger väl i linje med citatet av Weinreich ovan.

Om angivande av relationerna mellan betydelserna hos polysema ord

Bör man ange relationerna mellan huvudbetydelsen av ett lexem och de avledda betydelserna i en ordbok? Enligt min mening är svaret ja; i synnerhet bör detta gälla ordböcker med hierarkisk struktur, bl. a. som en sorts motivering till att betydelseskilnaderna inte gett upphov till flera lexem. Ett problem är emellertid att det lexikografiska metaspråket är föga utvecklat, och dessutom måste de lexikografiska termer som används i en ordbok ha en relativt allmänspråklig karaktär. Frågan är t. ex. om en egentligen oundgänglig term som *metonym(isk)* kan användas i en svensk ordbok.

I *Svensk ordbok* används termer som *överfört*, *bildligt*, *utvidgat*, *speciellt*, *med konstruktionsväxling* (de tre senare specialfall av *metonymi*, en term som inte användes). Vid många typer av avledda betydelser kan dock relationerna till resp. huvudbetydelse inte anges med någon av dessa termer. Ett exempel bland många är typen 'verksamhet (V)' - 'personer som ägnar sig åt V' (t. ex. *ledning*). I sådana fall lämnas normalt ingen relationsuppgift i *Svensk ordbok*. Allmänt sett torde man dock kunna säga att det lexikografiska metaspråket är jämförelsevis rikt i denna ordbok. Undersöker man enspråkig lexikografi över en del andra språk än svenska får man ett starkt intryck av att särskilt de franska ordböckerna flitigt ger metaspråkliga markörer. Ett gott exempel är *Trésor de la langue française*. Vi kan se på ett utdrag ur artikeln *panache* i denna ordbok (exemplet efter Gorcy 1989):

- A. Grande plume ou bouquet des plumes /.../
 1. Dans les coiffures des femmes/.../
 2. Dans les coiffures masculines à certaines époques /.../
 - *En partic.* Signe distinctif porté par un chef militaire
 /.../
 P. *méton.* L'uniforme militaire (de parade) /.../

- B. *P. anal.* (avec la forme, la légèreté, l'éclat d'un panache)
 /.../
 - *Spécialement*
 ARCHIT.
 HORTIC.
 /.../
- C. *Au fig.* (P. réf. à la mode d'orner de plumes les casques
 des guerriers /.../)

Utöver den mycket långt drivna hierarkiseringen lägger man särskilt märke till relationsangivelsen "par méton." och den ganska subtila skillnaden mellan "P. anal." och "Au fig.". Troligen förutsätter ett så avancerat metaspråk emellertid en ganska hög ordbokskultur, en vana hos användarna att umgås obehindrat med ordböcker. Dessa förutsättningar är otvivelaktigt uppfyllda i Frankrike (se särskilt Hausmann 1983) men kanske inte i lika hög grad i Sverige och Norden. Trots att "Trésor-modellen" förefaller utomordentligt tilltalande kan den därför naturligtvis inte utan vidare övertas vid beskrivningen av andra språk. Men nog borde den kunna ge impulser bl. a. åt nordisk lexikografi!

Litteratur

- Andersson, Erik. 1977. *Verbfrasens struktur i svenskan*. Åbo.
- Apresjan, Jurij D. 1980. *Semantyka leksykalna*. Warszawa. (Polsk övers. av det ryska originalet.)
- Ayto, John. 1983. On specifying meaning. I: Reinhard R.K. Hartmann, red. *Lexicography: principles and practice*: 89-98. London.
- Eriksson, Ulrik. 1975. Om betydelse, betydelseanalys och betydelsebeskrivning. I: *Kring en ordbok. Festskrift till Sven Ekbo 7 augusti 1975*: 1-45. Stockholm.
- Gorcy, Gérard. 1989. Différenciation des significations dans le dictionnaire monolingue: problèmes et méthodes. I: Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand & Ladislav Zgusta, red. *Wörterbücher/(Dictionaries/Dictionnaires). Ein internationales Handbuch zur Lexikographie (/.../). Erstes Teilband (/.../)*: 905-917. Berlin & New York.
- Hausmann, Franz Josef. 1983. Wörterbücher in Frankreich und Deutschland. Ein Vergleich. I: Herbert Ernst Wiegand, red. *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie III* (Germanistische Linguistik 1-4/82): 119-156. Hildesheim, Zürich & New York.
- Illustrerad svensk ordbok*. 1963. 3. uppl. Stockholm.
- Järborg, Jerker. 1984. *A semantic model for a performance framework. Studies in the possibilities of formalization*. Göteborg.
- Karl, Ilse. 1983. Zur Abgrenzung von Sememen. I: Joachim Schildt & Dieter Viehweger, red. *Die Lexikographie von heute und das Wörterbuch von morgen: Analysen - Probleme - Vorschläge*: 25-36. Berlin.
- Lenoble-Pinson, Michèle. 1985. Polysémie et lexicographie: Quelques dictionnaires descriptifs du français contemporain ... et un dictionnaire encyclopédique. I: René Jongen, red. *La polysémie: Lexicographie et cognition*: 81-93. Louvain.
- Loman, Bengt. 1965. Betydelseanalys. I: Sven Ekbo & Bengt Loman. *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok*: 36-61. Stockholm.

- Longman Dictionary of Contemporary English*. 1978. London.
- Malmgren, Sven-Göran. 1988. On regular polysemy in Swedish. I: *Studies in computer-aided lexicology*: 179-200. Stockholm.
- Melčuk, Igor. 1988. Semantic Description of Lexical Units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic Principles and Heuristic Criteria. I: *International Journal of Lexicography* 1:3: 165-188.
- Moon, Rosamund. 1987. Monosemous Words and the Dictionary. I: Anthony P. Cowie, red. *The Dictionary and the Language Learner: Papers from the EURALEX Seminar at the University of Leeds, 1-3 April 1985* (Lexicographica, series maior, vol. 17): 173-182. Tübingen.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. 1898-. Lund.
- Svensén, Bo. 1987. *Handbok i lexikografi*. Stockholm.
- Svensk ordbok*. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. 1986.
- Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du 19ème et du 20ème siècle*. 1971-85. Paris.
- Weinreich, Uriel. 1964. Webster's third: a Critique of its Semantics. I: *International Journal of American Linguistics* 30 (1964): 405-409.
- Werner, Reinhold. 1989. Probleme der Anordnung der Definitionen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. I: Franz Josef Hausmann etc., red.: 917-930. (Se Gorcy 1989.)
- Zgusta, Ladislav (with the assistance of Donna M.T.Cr. Farina). 1988. *Lexicography Today. An annotated bibliography of the theory of lexicography*. (Lexicographica, series Maior, vol. 18.) Tübingen.